

**Azərbaycan Dövlət Pedaqoji
Universiteti, “ Ədəbiyyatın tədrisi
texnologiyası” kafedrasının baş
müəllimi, fil.ü.f.dok. Günel Hümətova
(Pəniyeva) Saleh qızının rəyi ilə**

**Ulduz QƏHRƏMANOVA
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
Email: ulduzkahraman1@gmail.com,
Orcid ID: 0009-0003-4418-9319**

BƏDII ƏSƏRLƏRİN DİLİ. BƏDII DİL VƏ ONUN XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Annotasiya: Məqalədə öncə ədəbi dil və bədii dil məsələləri geniş təhlil edilmişdir. Həmçinin həmin təhlillər Azərbaycan poeziyasından gətirilən nümunələr üzərində izah edilmişdir.

Açar sözlər: Bədii əsərlər, bədii dil, ədəbi dil, ümumxalq dili, stilistika elmi.

SUMMARY: The language has a national specific character. Language is a social factor. A person cannot imagine without language and thought. It is language that makes a person human and distinguishes him from other creatures. Language belongs to everyone, everyone uses and benefits from it. Man declares his language through speech. Language, which is the most important means of communication for mankind, is also an expression of a person's nationality. Language is the codified memory of the nation, a system of meaningful signs. Language is an irreplaceable blessing and spiritual wealth that separates humanity from other living beings, elevates life and human achievements to the heights.

Language is divided into 2 parts: Literary language and artistic language. Both are nourished and shaped by the vernacular. The national language is a product of the nation's historically formed national thinking. All kinds of words and expressions covering all areas of the people's socio-political, spiritual-moral, scientific-cultural life, worldview, and way of thinking have been reflected in the national language. When writing a work of fiction, writers necessarily turn to the vernacular language and what is considered its main vocabulary. The main vocabulary of the universal language includes: Archaisms and historicism; Neologism; Barbarism (foreign words); Dialectism; Provincialism (neighbourhood); Vulgarism (obscene words); Jargonism. The writer uses them not in his own language, that is, in the language of the author, but in the language of the images he creates.

Key words: Artistic works, artistic language, literary language, universal language, stylistics science.

Giriş: Ədəbiyyatın əsas vasitələri söz və dildir. Dil millətin və ədəbiyyatın ilk ünsürüdür. Dil olmasa nəinki fikri, ideyanı başqalarına çatdırmaq, heç fikirləşmək də mümkün deyildir. İnsanlar bir-biri ilə dil vasitəsi ilə əlaqə saxlayır, dillə arzularını, hiss və duyğularını açırlar. Dil milli spesifik səciyyə daşıyır. Dil ictimai faktordur. Dil təkcə insanın ictimai şüurunu əks etdirmir, cəmiyyəti intibaha, tərəqqiyə aparan bəşəri təkamül vasitəsinə çevrilir. Dil xalqın həyatında, ünsiyyət və nitqində yaşayır. Dil nitqdən kənarında yaşaya, fəaliyyət göstərə bilmir, mücərrədləşir. Xalqlar ancaq dil vasitəsilə özlərini dünyaya tanıdır, bir-biri ilə əlaqə, ünsiyyət saxlayır. Doğma ana dillərində yaratdıqları elm, ədəbiyyat, incəsənət abidələrini dünya mədəniyyəti xəzinəsinə daxil edir, özlərinə layiq şöhrət və hörmət qazanırlar. Dil xalqın və millətin varlığı, fikir və düşüncə tərzidir. Dil ictimai varlıq, xalqın nitqi və ünsiyyət vasitəsidir.

Ehtiyac duyanda bir xalq o biri xalqın ədəbiyyatından mövzu, obraz, bədii motiv, süjet, forma və ya formanın müəyyən üsullərini götürür. Qarşılıqlı əlaqə və münasibətlər xalqların dilinə də təsir göstərir. Bir xalqın dilindən o biri xalqın dilinə söz və ifadələr keçir, ya da söz başqa dillərdən təbii

ehtiyac nəticəsində götürülür. Buna görə də bütün xalqların, eləcə də Azərbaycan xalqının dilinin lüğət tərkibi eyni cinsli, eyni tərkibli deyildir. Bu dilin lüğət tərkibində xeyli ərəb, fars, rus və Avropa mənşəli sözlər vardır. Milli dildə əcnəbi sözlərin bir qismi sabitləşir, xəlqiləşir, xalq canlı dilinə, hətta onun şivə və dialektlərinə keçir, bəzi sözlər isə işləkliyini itirir. Dildə beynəlmiləl səciyyə daşıyan alınmaların sayı artır. Belə sözlər tez kütləviləşir, ümumi ədəbi dil səviyyəli lüğəvi vahidlər kimi işlənir.

İnsan dilsiz, düşüncəsiz təsəvvürə gəlmir. İnsanı insan eləyən, onu digər canlılardan fərqləndirən məhz dildir. Dil hamıya məxsusdur, hamı ondan istifadə edir, bəhrələnir. İnsan nitqi vasitəsilə öz dilini bəyan edir. Bəşəriyyətin ən mühüm ünsiyyət vasitəsi olan dil, həm də insanın milli mənsubiyyətinin ifadəsidir. Dil millətin kodlaşmış yaddaşı, mənalı işarələr sistemidir. Dil insanlığı başqa canlılardan ayıran, həyatın, bəşəri nailiyyətlərin fəvqünə qaldıran əvəzsiz bir nemət, mənəvi sərvətdir. Varlığın əsası sözdən başlanır. Allahın “ol” (kon) sözündən, əmrindən sonra kainat, maddi aləm, təbiət və xilqət (insan) yaranmışdır. Göründüyü kimi, dünyanın dördüncü ən kamil səma kitabı olan “Quran” dünyaya dil ilə çatdırılıb. Dil hərflərdən və sözlərdən ibarətdir. Bədii dil, ədəbi dil dilin ən kamil, cilalanmış formasıdır. Çünki bu dil sənətkar qələmi ilə yonulur, böyük fəlsəfi fikirlər ifadə edir.

Ədəbi əsər, ədəbi-bədii surət yalnız dil vasitəsilə yaradıla bilər. Dil ədəbiyyatın həyatı təsvir və inikas vasitəsidir. Ədəbiyyata nahaq yerə söz sənəti deməmişlər. Sözsüz və dilsiz ədəbiyyat mövcud deyildir. Söz olmazsa, ədəbi əsər də olmaz. Ədəbi prosesdə ən çətin məsələ oxucunun dilini tapmaqdır. Yazıçı dil vasitəsilə düşünür, mühakimə aparır, müəyyən qənaətlərə gəlir. Şair məhz dil vasitəsilə daxili dünyasındakı gözəllik aləminin qapılarını oxucuların üzünə açır. Yazıçının təxəyyülündə gəzdirdiyi mövzu, məzmun, ideya və forma komponentləri ancaq dil vasitəsilə reallaşır, canlı sənətə, abidəyə çevrilir. Elə yazıçını yazıçıdan fərqləndirən, onun fərdiyyətini, bənzərsizliyini nişan verən əlamətlərdən biri də dildir.

Dil iki yerə bölünür: Ədəbi dil və bədii dil. Hər ikisi ümumxalq dilindən qidalanır və formalaşır. Ümumxalq dili - millətin tarixən formalaşmış milli təfəkkürünün məhsuludur. Ümumxalq dilinə söyüş, qarğış, kobud sözlərdən tutmuş xalqın ictimai-siyasi, mənəvi-əxlaqi, elmi-mədəni həyatının, dünyagörüşünün, təfəkkür tərzinin bütün sahələrini əhatə edən hər cür söz və ifadələr öz əksini tapmışdır. Yazıçılar bədii əsər yazarkən zəruri olaraq ümumxalq dilinə və onun əsas lüğət fondu sayılanlara müraciət edir. Ümumxalq dilinin əsas lüğət fonduna daxildir: Arxaizm və tarixizm; Neologizm; Varvarizm (əcnəbi sözlər); Dialektizm; Provinsializm (məhəlləçilik); Vulqarizm (biədəb sözlər); Jarqonizm

Bunlardan yazıçı öz dilində yəni müəllif dilində yox, yaratdığı obrazların dilində istifadə edir.

Əsas hissə: 1. Bədii dil: Bədii dil-xalq dilinin sənətkarlar tərəfindən işlənmiş obrazlı formasıdır. Yazıçıların bədii əsərlərdə yaratdığı bədii dili tədqiq edib öyrəndiyi sahəyə stilistika deyilir. Stilistika ədəbiyyat nəzəriyyəsinin əsas şöbələrindən biridir. Həmçinin stilistika dilşünaslıqla da yaxından bağlıdır. Çünki onun tədqiq materialı dildir. Stilistika yazıçının dövrünü, həyatını, üslubunu, ədəbi mühitini, təhsilini, xalq dilinə münasibətini, əsərlərindəki jarqonları və bunların yaranma səbəblərini, milli dilin qrammatik qanunlarına necə riayət etməsini öyrənir, təhlil edir, ümumiləşdirir. Böyük yazıçıların təcrübəsinə əsaslanan stilistika öyrədir ki, əsl sənət əsərləri orijinal yolla yaranır. Bədii yaradıcılıqda orijinallıq-tapdanmış yollarla getməməkdir, ədəbiyyata novatorluq, yenilik gətirməkdir, yəni deyilməmiş sözü demək, yeni iz qoymağdır.

Stilistikaya daxildir:

1.Yazıçının öz dili, yəni müəllif dili: mütləq ədəbi dil normalarına tabe olmalıdır. Üstəlik bu dildə bədiiliyin bütün komponentlərindən istifadə etmək lazımdır. Müəllif dili I şəxsin dilidir. I şəxsin dili də təhkiyə, nağıl üsulu deməkdir. Yəni hadisələri nəql edən müəllifin özüdür.

2.Yazıçının yaratdığı obrazların, tiplərin dili: öz xarakterinə görə müxtəlifdir. İnsanlar ictimai məxluq olsalar da, onlar həm də fərddirlər. İnsanlar müxtəlif cür danışır, öz fikirlərini müxtəlif sözlərlə, müxtəlif jestlərlə çatdırmağa çalışırlar. Obrazların nitqiliyinin fərdiliyi bədi əsərin dilini zənginləşdirir, ona rəngarənglik gətirir. Yeri gəldikcə, dialekt və şivələrdən, hətta jarqonlardan, əcnəbi sözlərdən və s. istifadə etmək olar. Hamı eyni olmadığı kimi onların nitqi də bir-birinə bənzəyə bilməz. Obrazların dili məhz bu vasitə ilə fərdiləşdirilir.

Bədi dil bədi əsərlərin dilidir. Bədi dil obrazlı təfəkkürün, sənət əsərlərinin dilidir. Bədi danışığı dili 2 yerə bölünür:

1.Şeir dili: Burada obrazlılıq, bədi təsvir vasitələrindən istifadə, poetik ifadələrin bolluğu, tərənnüm və sətiraltı məna xarakterikdir. Ədəbi dilin əsas şərti obrazlılıqdır. Obrazlılıq forma elementi olsa da, müəllifin əsas ideyasının, əsərin əsas məzmununun açılmasına xidmət edir. Obrazlılıq bədi ədəbiyyatın cövhəri, bədiiliyin əsas meyarıdır. Söz obrazlı olanda gözəlləşir, daha da cazibədar görünür. Məsələn: Bir var deyəsən ki, gözlərin məni heyran edib, bir də var o gözləri belə ifadə edəsən:

Gərdənin minadır, boyun tamaşa,

Ay da həsəd çəkir o qələm qaşa.

Bir cüt ulduz kimi verib baş-başa

Yanıb şölə saçır cəmalə gözlər.

(Səməd Vurğun)

2.Nəsr dili: Təsvir və təhkiyənin dilidir. Süjet və əhvalat xüsusi rol oynayır. “Üfüqdə yavaş-yavaş üzən balıq bir anda Hamzaya tərəf yönəldi və çatar-çamaz ağzını açdı. Ağzı bir neçə adamı rahat içinə alacaq ölçüdə idi. Bəlkə də 4-5 cərgədən ibarət kəskin dişləri bulanıq formada görünürdü. Hamza içində olduğu su ilə birgə balığın ağzına sovrulmağa başladı” (Söhrab Qəhrəmanov, s. 4).

3.Dramaturji dil: Dialoqlar və hərəkətlər aparıcı rol oynayır. Dram əsərlərində müəyyən situasiyalar, qarşıdurmalar, söhbətlər, mübahisələr dili tənzimləyən vasitədir. Dramaturji dil hətta nəsr əsərlərinin içində olan dialoqlarda da öz əksini tapa bilər. Məsələn:

“Yaqub: -Hamza, ay Hamza!

Hamza:-Nə var, axı?

Yaqub:- Nolub? Nə axtarırsan?

Hamza:- Göldə nəse gördüm

Yaqub:-Balıq?

Hamza: Bəlkə də balıq idi. Qara rəngdə. Ancaq böyük idi. Çox böyük”. (Söhrab Qəhrəmanov, s. 19).

II.Ədəbi dil müəyyən normaya, orfoepiyanın tələblərinə, qrammatik qaydaya əsaslanır. Ədəbi dil ümumi qəbul edilmiş, dəqiq qrammatik qayda-qanunlar, nəzəri prinsiplər əsasında qurulmuş yazıların, mətbuat və elmi ədəbiyyatın dilidir. Ədəbi dil bir neçə rayon dili üzərində qurulmuş elə bir dildir ki, bu dil bütün rayonlar üçün anlaşılır, ümumi dil adlanır. Bütün mətbuat ədəbi dildə üzə çıxır, bütün dövlət qərarları bu dildə yayılır, işarələr bu dildə danışır, məktəblərdə tədris ədəbi dildə keçirilir. Dilin qrammatikası ədəbi dil üzərində qurulur. Ədəbi dil inkişafı ilə bağlı olaraq dəyişir. Ədəbi dil müəyyən elmi ədəbi qayda-qanunlar əsasında möhkəm işlənmiş, təmizlənmiş, dürüştəndirilmiş bir dildir. Ədəbi dil ümumxalq dili əsasında formalaşsa da, həm ümumxalq dilini zənginləşdirir. Belə ki, ümumxalq dilinin lüğət ehtiyatını, eləcə də ifadə imkanlarını artırır. Ədəbi dil obrazlı, lakonik, cazibədar olmalıdır. Ədəbi dilsiz heç bir bədii əsərdən söhbət gedə bilməz. Ədəbi dil sahəsində müvəffəqiyyət qazanan sənətkarlar xalq dilini yaxşı bilən yazıçılardır. Belə ki, elm və texnika, mədəniyyət inkişaf etdikcə yeni sözlər dilə daxil olur. Bədii sözlər isə arxaikləşib sıradan çıxır.

Dilin əlavə ehtiyat mənbələri dedikdə əcnəbi sözlər, neologizmlər, arxaizmlər, vulqarizmlər, jarqonizmlər və s. nəzərdə tutulur. Bəzən tənqidçilər belə bir fikir səsləndirirlər ki, dilin əlavə ehtiyat mənbələri bədii əsərdə işlənməsə yaxşıdır, bunlar əsəri sıradan çıxarır. Ancaq bu fikirlə qətiyyənlə razılaşmaq olmaz. Məsələn: Yusif Səmədoğlu “Qətl günü” romanında çoxlu qazax dialektlərindən istifadə etmişdi. Bu qazax dialekti əsərə nəinki bezdirici təsir bağışlayır, əksinə, əsərin təbiiliyini artırır. Əsəri oxuyanda insan özünü sanki həmin zonada hiss edir, əsərə bədiilik, millilik gətirmişdir. Ancaq dilin bu əlavə ehtiyat mənbələrini bədii əsərdə müəllif öz dilində yox, yaratdığı bədii obrazların dilində əsərin təbiiliyini artırmaq üçün istifadə edə bilər.

Bədii ədəbiyyat söz sənətidir. Bədii sözsüz ədəbiyyat təsəvvürə gəlmir. Bədii dildə söz 3 mənada işlənir:

1.Həqiqi mənada (müstəqim, əsil, lüğəvi) Məsələn: “Hamza dəli kimi və təlaşla çamadanı qurdalayır, fənəri axtarırdı” (Söhrab Qəhrəmanov, s. 19).

Yaxud: “Yaqup çay süzdü. Uşaqlar oturub çayı işməyə başladılar” (Söhrab Qəhrəmanov, s. 21).

2.Məcəzi mənada. Məsələn: “Bu dəfə dumanlar yaşıl formanı almışdı. Kişinin gözləri də yaşıl rəngə çevrildi. Artıq üzü sezilirdi. Kişinin başının arxasından yaşıl duman çıxır, qara rəngə dönərək ağzını yuxarı tərəfə açaraq bağırır, böyük qanadları olan meymuna bənzər məxləq formasını alırdı”. (Söhrab Qəhrəmanov, s. 7).

3.Sətiraltı mənada: Məsələn: M.Ə.Sabirin “Daş qəlblilər insanları neylərdin, İlahi?!” satirasına nəzər salmaq.

Surtuqlu müsəlmanları təkfirə qoyan bu

Döşdüklü müsəlmanları neylərdin, İlahi?! (M.Ə.Sabir)

Sözlərin müstəqim (həqiqi, lüğəvi) mənada işlənməsi canlı dilə, ümumxalq dilinə, ədəbi dilə aiddir. Necə bədii, rəmzi, məcəzi əsər olur olsun, nə qədər qüvvətli lövhələr verilir verilsin, orada müstəqim mənalı sözlər olacaq və bunsuz heç bir nitq keçinə bilməz. Bədii dildə müstəqim sözlərin işlədilməsində əsas şərtlər bunlardır:

1.Sözün mənə və məzmunundan əlavə onun musiqisinə, ahəngdarlığına, tələffüz gözəlliyinə fikir verilir.

2.Yığcamlıq, az sözlə dərin mənə ifadə etməkdir.

Məsələn:

Günəşin altında, suyun içində,

Əkində, tarlada, suda biçində

Dərisi büsbütün yanıb qaralan

(Səməd Vurğun)

Yaxud:

Günəşi örtə də qara buludlar,

Yenə günəş adlı bir qüdrəti var.

(Səməd Vurğun)

Yaxud:

Füzuli dərd əlindən dağa çıxdı

Dedilər: bəxtəvər yaylağa çıxdı və s.

(Məhəmməd Füzuli)

Nəticə: Ədəbiyyatda dildən, üslubdan danışarkən bədii dil və bədii üslub nəzərdə tutulur. Bədii dilin əsasını canlı xalq dili təşkil edir. Lakin bədii dil müəyyən xüsusiyyətlərinə görə ədəbi dildən alınıb obrazlaşdırılmış, cilalanmış dildir. Bədii dil ümumxalq dili əsasında formalaşsa da, onun sərt qayda-qanunlarına riayət etsə də, ümumxalq dilindən fərqlənir. Hər bir sənətkarın özünəməxsus bədii dili vardır. Və sənətkardan dilə mükəmməl yiyələnmək tələb olunur. Bədii dil ümumxalq dili əsasında yaranır. Dilin bədiiləşməsi onun obrazlı təsvir vasitəsi olmasını ifadə edir. Bədii dil həm də fərdiləşdirmə vasitəsidir. Həyatda iki eyni cür danışan təsəvvür edə bilməzsən. Hətta qəhrəmanın dediyi səviyyəsiz söz belə, bədii əsərdə müəyyən missiyanı yerinə yetirməli, onun xarakterini açmaq vasitəsinə çevrilməlidir.

Ədəbiyyat:

1. Cəlal Mir, Xəlilov Pənah, (2005) “Ədəbiyyatşünaslığın əsasları”, Bakı, Çaşıoğlu
2. Əlimirzəyev Xəlil, (2008) “Ədəbiyyatşünaslığın elmi-nəzəri əsasları”, Bakı
3. Əliyev Məmməd, (2000) “Ədəbiyyat nəzəriyyəsinin əsasları”, Bakı
4. Əliyev Rafiq, (2001) “Ədəbiyyatşünaslığın əsasları”, Bakı

5. Hacıyev Abbas, (1999) “Ədəbiyyat nəzəriyyəsi”, Bakı
6. Xəndan Cəfər, (1958) “Ədəbiyyat nəzəriyyəsi”, Bakı
7. Rəfili Mikayıl, (1958) “Ədəbiyyat nəzəriyyəsi”, Bakı
8. Şəmsizadə Nizaməddin , (2012) “Ədəbiyyat nəzəriyyəsi”, Bakı
9. Qəhrəmanov Söhrab , (2024), 1450, Bakı